

IDENTITATE ȘI ALTERITATE ÎN TRANSILVANIA ÎN TIMPUL CONFRUNTĂRILOR DIN ANII 1599—1601

IOAN-AUREL POP

Pe când așa-numitul „război de 15 ani“ avea loc în centrul și sud-estul Europei, regele Franței, Henric IV de Bourbon, spunea reprezentanților unei provincii recent incluse între granițele regatului său: „Deoarece dumneavoastră vorbiți franțuzește din naștere, este firesc să fiți supușii regelui Franței. Eu sunt cu totul de acord că limba spaniolă aparține spaniolilor și limba germană germanilor, dar toate regiunile unde se vorbește franțuzește trebuie să fie ale mele“¹.

După bătălia de la Mirăslău, din 18 septembrie 1600, când Mihai Viteazul părea îndepărtat de pe scena politică a Transilvaniei, nobilimea maghiară a hotărât, prin dieta de la Leț, să rupă toate legăturile cu cele două principate române extracarpatiche: „Pentru că ruina și primejdia noastră de-acum au venit din cele două Țări Române, am hotărât ca de acum înainte nimeni să nu poată merge și să fie în slujbă în cele două Țări Române [...]; nici un popă românesc să nu poată să mai vină vreodată aici din cele două Țări Române; iar călugării (români) trebuie să fie cu totul proscrisi, pretutindeni în țară“².

O altă dietă a Transilvaniei, de la începutul anului 1601, a cerut împăratului Rudolf II să guverneze țara (= Transilvania) folosind numai consilieri unguri, căpitani unguri de cetăți și alți comandanți și înalți oficiali maghiari; armata provinciei — în viziunea petenților — trebuia să fie ungurească; cămărilor sării, vămilor și celelalte surse de venit ale țării trebuiau să fie conduse ori administrate numai de către înalți funcționari maghiari; principele — ales de dietă — trebuia să fie membru al națiunii maghiare³.

Aparent, nu există nici o legătură între cele două episoade contemporane care au avut loc în Franța și Transilvania. Dar o privire mai atentă și o nouă examinare a realităților arată contrariul. Primul text reflectă concepția franceză despre statul național și despre identitatea franceză: fiecare vorbitor nativ de franceză și fiecare provincie în care se vorbește franțuzește trebuie să facă parte din regatul Franței. Este un punct de vedere (mai vechi decât secolul XVI occidental) care consideră națiunea, caracterizată prin limbă, drept temeiul principalei instituții politice, anume statul. În acest sens, toți vorbitorii nativi de limbă franceză trebuie să fie conduși sau administrați de către repre-

zentații statului francez. În cazul altor națiuni, se cuvine aplicată aceeași procedură. Cu alte cuvinte, definirea aici a identității și alterității se face prin limbă: toți locuitorii Franței sunt francezi fiindcă vorbesc franțuzește și sunt diferiți de ceilalți (de națiunile vecine) tocmai pentru că acești „ceilalți“ vorbesc alte limbi.

În timp ce în Franța, o provincie de limbă franceză se alătura regatului, în Transilvania — după o experiență de guvernare românească — vechile autorități încercau să rupă orice legătură cu cele două principate românești vecine. Adjectivul *român* este utilizat de patru ori în fragmentul citat mai sus, semn că această delimitare avea un conținut etnic prioritar. Petiția următoare a nobilimii maghiare, pretinzând ca toți liderii instituțiilor transilvănene, inclusiv principele — sau mai ales el — să fie *maghiari* este o consecință a primei hotărâri, de rupere a raporturilor cu românii. Ea confirmă sensul național al măsurilor luate. Stările Transilvaniei, dar mai ales nobilimea maghiară, au perceput domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania ca pe o încercare de a transforma principatul — țară cu majoritate etnică românească — într-o țară care să fie și sub aspect politic românească. Cu alte cuvinte, această domnie — sau „crăiie“, cum îi spun cronicile muntene — ar fi tentat să sincronizeze componenta etno-demografică prioritară a Transilvaniei cu structura puterii de stat⁴. Din acest punct de vedere, măsura lui Mihai Viteazul de integrare a unei provincii locuite în majoritate de români într-un stat mare românesc, cu administrație românească — chiar dacă acest lucru a fost mai mult o prefigurare, un deziderat decât o realitate — este similară măsurii luate de Henric IV în Franța. De aceea, ceea ce a urmat a fost reacția adversă a forțelor vechi, cu scopul de a fortifica elita politică maghiară și a reasigura monopolul puterii pentru această elită, conform situației moștenite din evul mediu.

Cele două episoade pomenite mai sus — unul din Franța și celălalt din Transilvania — își au rădăcinile într-o ideologie comună națională, aflată acum în tranziție și în centrul și sud-estul Europei de la aspectul medieval la cel modern. Regelui Franței i se pare firesc ca toți francezii — definiți astfel prin limba lor maternă — să trebuiască să fie parte a regatului său. Istoricii nu cunosc până acum un text similar și necontestat, aparținând lui Mihai Viteazul, un text care să explice clar și precis caracterul național românesc al unirii din 1599. Probabil că sentimentul național românesc nici nu a fost între motivațiile principale ale unirii celor trei principate, sub sceptrul lui Mihai Viteazul și în timpul noii „cruciade“ începute în 1593. Însă formarea unei uniuni — considerată de unii în epocă drept o „recuperare a Daciei“⁵ — locuite de o majoritate românească și guvernată pentru prima oară de către un principe român (chiar dacă pentru scurt timp), a generat o foarte puternică impresie, deopotrivă în rândul românilor și al celorlalte națiuni. Faptul acesta a produs o serie de reacții, atitudini și interpretări etnice în Transilvania.

Omul medieval se identifica pe sine, mai întâi, prin apartenența religioasă, apoi prin apartenența sau nu la o stare și numai în al treilea rând prin limba sa ori prin alte trăsături etnice. Dar în secolele XVI și XVII, chiar și în Franța Centrală și Sud-Estică, sensibilitatea epocii

moderne a făcut ca, în anumite împrejurări, unele persoane și grupuri să așeze componenta etnică pe prim plan. În Transilvania, la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII — pe fondul confruntării generale dintre creștini și musulmani — există serioase indicii că oamenii, în anumite momente, gândeau și acționau în acord cu identitatea lor națională.

De exemplu, cronicarul umanist maghiar Zamosius (Szamosközi István) caracterizează sprijinul dat de românii din Transilvania politiciii lui Mihai Viteazul și răscoala acestora contra nobililor ca un act de *solidaritate generală românească*. „Auzind de bătălia nenorocită (de la Șelimbăr, din 28 octombrie 1599) — spune el — națiunea română, trăitoare în fiecare din satele și cătunele Transilvaniei, a conspirat peste tot și s-a unit cu noii veniți (din Țara Românească) și, atât împreună cât și separat, au pradat de-a lungul și de-a latul țării. Căci, încurajați de încrederea că aveau un domn din neamul lor [...], ei controlau drumurile și omorau pretutindeni [...]. Acum, stimulați în perfidia lor de principele român și deveniți mai îndrăzneți din pricina războiului ce l-au săvârșit, ei au sperat că nu vor fi pedepsiți și oprți; ei au atacat acum cu atât mai multă cruzime cu cât înainte, când țara era liniștită [...], erau pedepsiți cu cele mai aspre pedepse. Peste tot, spânzurătorile, butucii, securile, cârligele, funiile și toate locurile de osândă erau mai mult pline de români“⁶. Cronicarii Ambrosius Simigianus (Somogyi), Georg Krauss, cronicarul anonim de la Prejmer și alții au exprimat opinii similare⁷. Francisc Mikó spune că unii nobili maghiari erau „îngroziți de stăpânirea românească“ a lui Mihai Viteazul⁸.

Multe din izvoarele timpului explică tulburările din 1599—1601 ca pe un rezultat al războiului și al urii țăranilor dependenți față de stăpânii lor. Dar uneori — așa cum o dovedesc exemplele de mai sus — sunt arătate drept cauze ale confruntărilor, domnia românească a lui Mihai Viteazul, „conspirația“ românilor ardeleni și sud-carpatici, precum și răzburarea acestor români pentru pedepsele numeroase la care fuseseră supuși în trecut, „când țara era liniștită“. În același fel, după unele surse, răscoala țăranilor care a cuprins Transilvania după Șelimbăr nu era un eveniment social ci o revoltă națională a tuturor românilor (*natio Valachorum*) contra maghiarilor.

Și conștiința ungară asupra propriei identități etnice are puterice trăsături naționale. Francisc Mikó spune că Moise Székely, purtând tratative cu liderii militari maghiari din Țara Bârsei „îi îndeamnă, ca unguri, să fie binevoitori către patria și națiunea lor, să nu rabde astfel de tiran (= Mihai Viteazul), să nu rabde ca valahi ticăloși să fie stăpâni asupra acestei națiuni nobile (maghiare)“⁹. Prin urmare, maghiarii erau îndemnați să se poarte într-o manieră patriotică. Românii, deopotrivă ca indivizi și ca națiune, sunt descriși la modul negativ. Ei sunt considerați leneși, ticăloși, hoți și ucigași¹⁰. Szamosközi este profund nemulțumit de onorurile diplomatice obișnuite acordate de împăratul austriac Rudolf II unor soli români la Praga, în 1603: „Împăratul a așezat pe puturoșii soli valahi, în timpul cât au stat în biserică, înaintea episcopilor; au fost găzduiți împărătește și cu atâta îndestulare, încât ar fi putut trăi două sute

de oameni din ceea ce au avut solii puțini la număr¹¹; au fost așezați mereu în frunte și au primit prea mari onoruri¹¹. Mihai Viteazul este numit cu dispreț „Valahul“ și „Tiranul“, cu o origine modestă, iar doamna Stanca este descrisă ca o femeie bătrână (*vetula*), însoțită mereu de două țiitoare¹². Teodosie Rudeanu — mare logofăt al Țării Românești și Transilvaniei, cărturar și unul din cei mai mari boieri — este privit ca „un om bătrân, răutăcios cu ungerii și care a îndemnat pe Mihai Vodă să-i taie pe ungeri“¹³. Un cronicar sas spune că banul Mihalcea „era cel mai ticălos dintre toți valahii pe care-i ține Țara Românească, demn de a nu fi pomenit niciodată fără blestem“¹⁴.

Românii care l-au slujit direct pe Mihai Viteazul și au fost prinși de tabăra adversă au fost tratați cu cruzime medievală. Înaintea declanșării luptei de la Șelimbăr, Daniel din Zlaști, nobil român din Transilvania, a părăsit brusc — împreună cu oamenii săi — armata principelui Adnei Báthory și s-a alăturat armatei domnului român. Datorită acestui act și pentru că apoi l-a slujit cu credință pe Mihai Viteazul, el a fost pedepsit nu numai ca rebel, dar și ca român: capturat după doi ani de la victoria de la Șelimbăr, el a fost legat cu mâinile la spate de coada unui cal — spune Szamoskózi — și târât în fuga animalului până la moarte; apoi, trupul său a fost tăiat în patru bucăți și expus în fața mulțimilor în patru locuri diferite, „spre a răspândi groaza printre români“¹⁵.

Secuții, care s-au alăturat lui Mihai Viteazul (mai ales din dorința de răzbunare față de familia Báthory), sunt condamnați și ei de trădare față de patrie. Fr. Mikó reproșează întregii comunități secuiești pentru că „fu bucuroasă să lupte, să trăiască și să moară alături de Volevod, împotriva fiilor și domnilor țării sale“¹⁶. În septembrie 1600, sașii din Sibiu cereau secuilor să-l părăsească pe principele român, deoarece acesta se străduiește să diminueze numărul nobililor maghiari, al sașilor și al secuilor „și să umple cu români această țară frumoasă“, care în trecut „îi îngrășa“ doar pe fiii națiunilor privilegiate¹⁷.

Nici românii nu aveau sentimente amicale față de maghiari. Cum s-a văzut, marele logofăt Teodosie Rudeanu era acuzat că este răutăcios cu ungerii și că l-ar fi îndemnat pe Mihai „să-i taie“. Cronică internă a Țării Românești evidențiază perfidia maghiarilor: „Ungurii [. . .], pe o parte jura lui Mihai Vodă, iar de altă parte, de toate părțile muncia în tot chipul, că doar s-ar mântui, să nu le fie craiu un român, precum le era“¹⁸. „Letopisețul cantacuzinesc“, care cuprinde și „Istoria lui Mihai Vodă sin Pătrașco Vodă“ — lucrare contemporană cu domnia lui Mihai — spune că pentru moartea eroului „cade-să să blestemăm toți creștinii pre neamul unguresc mai vârtos, căci sânt oameni răi și ficleni, încă din feliul lor“¹⁹. Szamoskózi descrie o dispută între români și maghiari la Hunedoara, în august 1600: mai mulți români și-au bătut joc de ungeri, „spunând că sunt atâta de proști, încât un român cu un ciomag a putut să gonească și să împrăstie atâta mulțime“²⁰.

Desigur, apare imediat întrebarea firească: de unde și de când vine această imagine mutuală negativă a celor două națiuni? A fost

ea exclusiv un rezultat al războiului și al scurtei stăpâniri românești din Transilvania anilor 1600 ?

Nu este dificil de observat că, până la un punct, neînțelegerile au fost declanșate de acest act, de faptul că mulți români l-au privit pe Mihai ca pe un eliberator (mai târziu ca pe un erou național), iar maghiarii și sașii l-au caracterizat drept tiran și cuceritor. Se vede acest lucru și din atitudinea lui Szamoskőzi : în 1593, în lucrarea *Analecta lapidum...*, el îi prezenta pe români cu oarecare simpatie, ca urmași ai romanilor colonizați în Dacia²¹, iar după câțiva ani, după intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania, nu are decât atribute peiorative, jignitoare la adresa aceluiași popor. De altfel, imaginea românilor la autorii străini în evul mediu nu a fost una negativă, ci una normală : ei erau lăudați pentru originea lor română, pentru persistența lor în Dacia în ciuda valurilor de barbari, pentru marile merite de apărători ai creștinătății și deplâși pentru nenorocirile abătute asupra lor ori pentru viața modestă pe care au trebuit s-o ducă.

Totuși imaginea negativă reciprocă a maghiarilor și românilor este mult mai veche și nu a fost declanșată de actul lui Mihai Viteazul. S-a apreciat, pe baza studiilor cronicilor latino-maghiare, că încă din veacul XIII exista în Ungaria o conștiință națională nobiliară ; încă de-atunci s-a conturat ideea-cliseu că nobilimea era urmașa adevăraților unguri descălecători și că oamenii de rând erau descendenții celorlalte popoare, găsite de unguri la venirea lor în Panonia²². De aici a rezultat o conștiință națională aristocratică, elitară, augmentată apoi mereu. Românii, ca populație cucerită, mereu nemulțumită și revoltată, nu s-au bucurat în general de o bună imagine. Revoltele lor, încercările de recuperare a bunurilor răpite, lipsa de entuziasm pentru o muncă ale cărei roade nu erau ale lor etc. erau apreciate drept trădări, hoții, tâlhării, crime sau lene.

Szamoskőzi face totuși o concesie semnificativă : el spune că românii din Caransebeș sunt mai culți, mai harnici și mai cinștiți decât ceilalți români, pentru că nobilii lor își trag originea „din strămoșii unguri“²³. Cu alte cuvinte, cei culți, harnici și cinștiți nu pot fi decât maghiari sau de origine maghiară. Altminteri, sentimentele și atitudinea acestui cronicar umanist pe tema românilor sunt lipsite de orice echivoc. El spune că însuși regele Sigismund de Luxemburg (1387—1437), în conciliul de la Luca din 1429, și-ar fi propus să stârpească din rădăcină întreg neamul românilor (*totam Valachorum progeniem a stirpe delendam esse*) și regretă că nu s-a aplicat acest plan²⁴.

Românii, mai ales după cruciada a IV-a, erau priviți negativ, deoarece erau ortodocși. Ortodocșii erau numiți schismatici, iar schismaticii, după interpretarea dată canoanelor de către papa Inocențiu III, erau asimilați cu ereticii. Aceasta însemna că bunurile „schismaticilor“ — ca și ale ereticilor — puteau fi confiscate sau date „în pradă“, fără ca gestul să mai fie socotit un păcat ; ei erau considerați și declarați *iniusti possessores*²⁵. Probabil că aceasta a fost baza teoretică și teologică justificativă a măsurilor antiortodoxe și antiromânești luate în 1366 de către Ludovic I al Ungariei, prin care se pretindea imperativ adevăratului nobil și proprietar de pământ să fie

catolic și să aibă act de donație regală pentru domeniul său. Bănuind reacțiile adverse ale românilor — dintre care o parte erau feudali și proprietari fără să fie catolici și fără să aibă diplomă regală — suveranul decidea o organizare judiciară cu caracter excepțional, ceea ce conducea la stărpirea „răufăcătorilor de orice națiune, adică români“²⁶. Astfel, în urma celui mai mare efort prozelit de până atunci, s-a ajuns la sfârșitul domniei lui Ludovic I ca, *propter omnium opinionem, peste a treia parte din populația regatului Ungariei să fie de credință catolică*²⁷.

Totuși, cea mai mare parte a perioadei voievodatului — secolele XIII—XV — prin specificul lumii medievale, n-a putut conduce la o politică de discriminare etnică manifestă și continuă. Motivele de discriminare erau în primul rând sociale și profesionale și abia în al doilea rând etnice și lingvistice. Dar românii, ca populație ortodoxă, cucerită și deposedată, au fost de la început marginalizați în cadrul ierarhiei societății. Ca ortodocși, ei nu se puteau bucura de o imagine favorabilă între stări, din rândul cărora conducătorii lor au fost excluși în secolul XIV. Astfel, o confesiune — cea ortodoxă — și o națiune — elita comunității etnice ce împărtășea această confesiune — au fost oficial îndepărtate din sistemul central de guvernare a Transilvaniei²⁸.

Secolul al XVI-lea, prin noul sistem politico-religios al Principatului, vine cu o „legislație“ discriminatorie la adresa românilor, concretizată în decizii dietale: românii erau și trebuiau tratați după principii juridice mai dure decât ceilalți locuitori ai țării²⁹. Hotărârile se referă mai ales la țărani, dar există certe mărturii că și preoții și nobilii de origine română erau tratați discriminatoriu, în raport cu omologii lor de alt neam. Despre pedepsele mai aspre aplicate românilor vorbește chiar Szamosközi, care recunoaște — cum s-a văzut — că și înainte de Mihai, când țara era liniștită, aceasta era plină de români osândiți. Nu erau scutite nici personalitățile: Francisc Forgách, episcopul de Oradea îl critică pe Nicolaus Olahus — superior al său, arhiepiscop primat și regent al Ungariei dominate de Habsburgi, mort în 1568 — pentru originile lui josnice, românești³⁰. Și aceasta, cu toate că Olahus era un român catolic pus în slujba Ungariei, un umanist de talie europeană și de neam princiar, ajuns la cele mai înalte demnități laice și bisericești.

În aceste condiții, nici imaginea maghiarilor în mentalitatea românească nu putea să fie pozitivă. Maghiarii erau cuceritorii Transilvaniei, cei care îi supuseseră pe românii conduși de voievozii lor și cei care încercaseră mereu să-și impună dominația directă sau indirectă și la sud și est de Carpați. Statele române unificate, centralizate și mai ales independente (Țara Românească și Moldova) s-au format și ca o reacție a românilor la agresiunea maghiară. De aceea, românii au rămas mereu neîncredători față de statul vecin. Umanistul Anton Verantius surprinde această atitudine: „Căci foarte adeseori, simțind cum se trezește în cugetul lor un anumit spirit al puterii lor de altădată și căutând să-și restaureze vechea lor stăpânire, (românii) cădeau din nou în răzvrătire. Spre aceasta tindeau mai ales muntenii în timpul domniilor lui Carol, Ludovic și Sigismund, *căci stăpânirea ungurească*

era mai urâtă decât se poate spune”³¹. Carol Robert, Ludovic și Sigismund Luxemburg sunt acei regi ai Ungariei din secolele XIV—XV care au făcut presiuni politico-militare și confesionale asupra Țării Românești și Moldovei, în vederea impunerii dominației ungare în aceste țări. Verantius, când vorbește despre răzvrătiri ale statelor românești, surprinde o realitate : de câteva ori în secolul XIV — în 1330, în 1359, 1364—1365 sau 1374 — Țara Românească și Moldova, cel mai adesea concomitent și, poate, concertat, s-au aflat în conflict deschis cu regatul Ungariei³².

Prin urmare imaginea negativă a românilor între maghiari și cea a maghiarilor între români nu s-au creat în urma unirii de la 1599—1600. Această imagine era mai veche cu sute de ani și își avea originea în situația românilor de popor cucerit și marginalizat în Transilvania, Banat și Partium, precum și în presiunea politico-militară și confesională exercitată de Ungaria asupra statelor românești extracarpătice. Supunerea românilor și apartenența lor la ortodoxie au făcut ca privilegiații să le rezerve un statut inferior care s-a reflectat în mentalitatea colectivă maghiară și săsească. Acest statut a generat dispreț și, uneori, chiar ură. Era firesc ca, în 1599—1600, când un român ajungea în fruntea Transilvaniei, disprețul și ura să se manifeste mai acut.

Mai grav a fost faptul că Mihai a guvernat, în multe împrejurări, ca un principe român, încercând să organizeze Transilvania ca țară românească. Românii supuși și disprețuiți amenințau să devină stăpâni, iar ortodoxia — confesiune receptă, ceea ce a accentuat imaginea lor negativă în ochii stărilor privilegiate.

În cadrul tipologiei alterității³³, românii — situați în afara sistemului politic și religios al Principatului — erau tratați, în ciuda numărului lor, ca o minoritate etnică și confesională asuprită. După sute de ani de marginalizare agravată treptat, comprotamentul, moravurile, gradul de integrare a românilor în societatea oficială apăreau ca modeste. În secolul XVI, românul — ca individ și ca grup — era tot mai des asimilat cu neprivilegiatul, cu supusul (iobagul), cu „schismaticul” și chiar cu necreștinul, deoarece majoritatea covârșitoare a românilor erau șerbi și ortodocși. Or, în acea societate exclusivistă, tolerantă doar pentru privilegiați, a fi bine văzut însemna a fi catolic ori protestant și om liber, dacă nu nobil. În plus, a avea maghiara ca limbă maternă era un mare avantaj. Cum s-a văzut, nobilimea cerea la 1601 ca Transilvania să fie guvernată numai de către maghiari. Cereri similare fuseseră adresate împăratului habsburg și în 1542 și 1551. Încă din 1551 se spunea clar : voievodul (principele) trebuie să aparțină națiunii ungare (*ex natione Hungarica*), numai că măsurile și petițiile din 1600—1601 veneau ca reacție la guvernarea lui Mihai Viteazul.

Cu alte cuvinte, în secolul XVI, în Transilvania, identitatea de grup avea deja o puternică bază etno-lingvistică și confesională. Celălalt, vecinul era analizat după aceleași criterii și, dacă avea altă origine, limbă și confesiune, era tratat diferit, uneori discriminatoriu. Se poate spune că în secolul XVI și cu precădere sub Mihai Viteazul, s-a trecut

de la o solidaritate etnică instinctivă la o solidaritate etnică efectivă și activă³⁴. Altfel spus, a început procesul anevoios de trecere de la națiunea medievală spre cea modernă, adică spre o lume care așeza între valorile politice supreme concordanța dintre comunitatea etnică și cadrul său politico-social de dezvoltare organică. Din acest punct de vedere, statul francez era un model în epocă, pe când uniunea creată de Mihai Viteazul era o prefigurare pentru statul românesc viitor.

NOTE

¹ R. Romeo, *Italia mille anni. Dall'eta feodale all'Italia Moderna ed Europa*, Florența, 1981, p. 164.

² D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 113.

³ *Ibidem*.

⁴ Zezi Ioan A. Pop, *Solidaritatea românească medievală: unirea înfăptuită sub Mihai Voievod Viteazul*, în „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, tom XV, 1990, p. 107—114.

⁵ Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae (relații politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526—1593)*, București, 1980, p. 10.

⁶ *Monumenta Hungariae Historica*, II, Scriptores, vol. II, p. 342—344.

⁷ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115—166.

⁸ I. Crăciun, *Știri despre Mihai Viteazul la cronicarul transilvănean Francisc Mikó*, în „Anuarul Institutului de istorie națională”, Cluj — Sibiu, IX, 1943—1944, p. 502.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

¹¹ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români (1566—1608)*, Cluj, 1928, p. 179.

¹² *Ibidem*, p. 129.

¹³ *Ibidem*, p. 131.

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, București, 1915, p. 214.

¹⁵ I. I. Russu, *Daniel din Zlaști. Un aderent hunedorean al lui Mihai Viteazul*, în „Apulum”, XIV, 1976, p. 161—172.

¹⁶ I. Crăciun, *Știri despre Mihai Viteazul...*, p. 503.

¹⁷ L. Szádeczky, *Erdély és Mihály Vajda története*, Timișoara, 1893, p. 368—369; Șt. Pascu, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, I, 1956, p. 134.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Unificarea politică a României în epoca feudală*, în vol. „Studii privind Unirea Principatelor”, București, 1960, p. 69.

¹⁹ *Istoria Țării Românești, 1290—1690. Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 82.

²⁰ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi...*, p. 134.

²¹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

²² J. Perény, *La conscience nationale dans les chroniques hongroises du XIII-e siècle*, în „Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale”, Paris, Institut d'Etudes Slaves, 1969, p. 53—57.

²³ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi...*, p. 41—42.

²⁴ D. Prodan, *op. cit.*, p. 115.

²⁵ Ș. Papacostea, *România în secolul XIII. Între Cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 54.

²⁶ Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 85—88; Ioan A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV—XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 21—22.

- ²⁷ A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades IV cum dimidia seu libri XLV*, Viena, 1744, p. 274.
- ²⁸ Ș. Papacostea, *Geneza statului...*, p. 88.
- ²⁹ Ioan A. Pop, *Ethnic and Confessional Sensibilities, in Transylvania during the Time of Nicolaus Olahus*, în *Transylvanian Review*, II, 1993, nr. 3, p.—96.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 96.
- ³¹ Maria Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 405.
- ³² Ș. Papacostea, *Geneza statului...* p. 77—81, 113—120.
- ³³ Hélène Ahrweiler, *L'Image de l'autre et les mécanismes de l'altérité*, în „Rapports du XVI-e Congrès International de Sciences Historiques”, vol. I, Stuttgart, 1985, p. 64—65.
- ³⁴ P. Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Revista istorică”, tom IV, 1993, nr. 5—6, p. 483.